

Військово-політичний чинник сучасних українсько-російських стосунків (очима західних експертів)

Володимир Петровський

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 209-217.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ СТОСУНКІВ (очима західних експертів)

Розпад Радянського Союзу поставив на порядок денний проблему існування (чи ліквідації) союзних Збройних Сил. При цьому керівництво в Москві навіть не чекало миттєвої трансформації військових округів, розташованих в Україні. Однак лідери в Києві, пам'ятаючи гіркі уроки національно-визвольних змагань, міркували однозначно: Україна повинна мати власну армію, військовослужбовці котрої були б не лише лояльними до держави, але й справжніми її патріотами.

Важливо, що ідея української національної армії з'явилася, на думку незалежного консультанта з проблем національної безпеки США С. Д. Олійника, ще в 1989—1990 рр. разом з метою незалежності, в умовах ослаблення політичного центру в Москві. Вона дістала широку народну підтримку, бо в багатьох українських родинах її розглядали як шлях до реформування Радянської Армії — «хворої структури радянського суспільства». Шоковані повідомленнями про падіння дисципліни в Збройних силах СРСР, тисячі загинувших військовослужбовців у мирний час, українські батьки вимагали не лише гуманного поводження зі своїми синами, але й їхньої служби в межах України¹.

Ці міркування, як ілюструють дані директора Центру по вивченню Росії та Євразії М. Галеотті (м. Кіль, Великобританія), були слушними. А вже тогочасна армія Російської Федерації кожні три роки втрачала по 15 тисяч військовослужбовців, включаючи втрати в боях, самогубства і т. п.² Наприкінці 80-х рр., як зазначав американський військовий експерт Б. Пайскір, щорічно 11 тисяч військовослужбовців гинули в результаті нещасних випадків, стільки ж дезертирували, не менше 10 тисяч перебували в ув'язненні, тисячі діставали поранення або калічилися.

Лідери України добре розуміли, що наявність на території республіки близько 1,2 мільйона військовослужбовців, 9263 танків, 11346 бронетранспортерів і бойових машин піхоти, 18240 артилерійських систем — ще не гарантія безпеки. Мав рацію професор Гарвард-

ського університету Р. Шпорлюк, коли зауважував: якщо б у Києві спробували повторити у серпні 1991 р. приклад росіян у Москві, звернувшись за допомогою до частин Радянської Армії в ім'я свободи України, результат виявився б зовсім іншим. Дислоковані в Україні армійські з'єднання швидко і рішуче підтримали б путчистів, бо одна справа — звільняти в Москві Росію від комунізму, і зовсім інша — свобода для України від комунізму й Росії. Адже в тодішній УРСР комунізм і Росія співпадали³.

На підтвердження цього висновку можна навести результати неофіційного соціологічного дослідження, проведеного в кінці 1992 р. Коли б Україна зазнала в цей час нападу (з боку Росії), більшість зі 100 тисяч офіцерів української армії не захищали б республіку. Характерно, що 60 тисяч з них були етнічними росіянами⁴. Звичайно, можливість збройної сутички між обома державами була малоімовірною, тому політолог Г. Гарднер перебільшував, коли пророчив такі події. Зокрема, він запевняв: восени 1993 р. Росія фактично загрожувала війною й навіть превентивним ударом Україні, якщо остання відмовиться передати частину Чорноморського флоту як відшкодування боргів за енергоносії⁵.

Про необхідність існування української національної армії публічно заявили в 1989 р. представники радикально-націоналістичного крила. Репресії Москви, що мали місце в Тбілісі, Баку, Вільнюсі, Ризі, прискорили, як стверджував Т. Кузьо (Йоркський університет), цей процес. Уже в лютому 1990 у Львові було створено громадський комітет по відродженню національної армії (при сприянні редакції газети «Крис»). Його члени та прихильники підтримували й переховували дезертирів з лав Радянської Армії, розповсюджували дані про неподобства, які діялися у військових частинах. Характерно, що в 1990 р. призов до армії бойкотували в республіці 31 % юнаків. Втім, у Литві цей показник був набагато вищим — 87 відсотків⁶.

За даними Б. Пайскіра, Український комітет солдатських матерів, на відміну від аналогічної організації в Росії, вважав реформування Радянської Армії утопічним, тому захищав ідею Збройних Сил України. Наперекір розпорядженням Генерального штабу Радянської Армії, що забороняли відпускати військовослужбовців-українців з інших регіонів на батьківщину, львівський комітет 17 серпня 1990 р. проголосив: хто з українських солдатів самовільно прибуде до України, не буде вважатися дезертиром. Хоча призов до Радянської Армії по

УРСР так і не було виконано в 1990 р., але до кінця серпня 1991 р. нічого не робилося й по національному призову. До кінця 1991 р. зусиллями комітету солдатських матерів до України передислокували близько 10 тисяч солдатів-українців. Даремно М. С. Горбачов та маршал Є. Шапошников у жовтні цього року переконували представниць комітету, що української армії ніколи не буде, бо це неможлива мета⁷.

У вересні 1990 р. організація солдатських матерів провела конференцію в Запоріжжі, на якій йшла мова про формування професійної, деполітизованої армії, відкликання військових-українців з «гарячих точок», ліквідацію військової прокуратури й трибуналів. Обговорювався, за даними Б. Пайскіра, і проект зменшення терміну строкової служби: 18 місяців для солдатів і 24 — для моряків⁸.

На думку професора політології університету Ватерлоо (Канада) Д. С. Яворського, до кінця 1991 р. база для створення української національної армії вже існувала, тому Україна стала першою державою в СНД, яка зробила такий вибір, до того ж юридично, 6 грудня. На жаль, більше двох років армія існувала, фактично не маючи бюджету⁹.

Процес створення Збройних Сил просувався нелегко. Це добре видно з мемуарів посла України в Ісламській республіці Іран, колишнього міністра оборони України у вересні 1991—1993 рр. К. П. Морозова. З них виходить, що на зустрічі 12 вищих посадових осіб трьох військових округ України 27 серпня 1991 р. лише він висловився за формування Національної армії. Не викликає сумніву впевненість автора, що в листопаді цього ж року не тільки командуючий Київською військовою округою генерал-полковник В. С. Чечеватов, але й інші командуючі з готовністю заарештували б його, одержавши наказ від маршала Є. Шапошнікова. Документи свідчать: до початку лютого 1992 р. відмовилися дати присягу на вірність народу України 53987 військових, тобто 19 % особового складу, а 13 тисяч були вислані за межі України разом із сім'ями, бо їхня лояльність державі була сумнівною. Достатньою підставою для цього була якраз відмова від присяги¹⁰.

У травні 1992 р. керівництво Росії зрозуміло, що військові частини, які знаходилися на території України, для нього втрачені. Із цього часу, як гадав колишній генерал-майор армії США, радник Міністерства оборони України в 1992—1993 рр. М. С. Г. Кравців, починається тиск Москви на Україну щодо долі Чорноморського флоту, страте-

гічних озброєнь, військово-промислового комплексу¹¹. Згідно з висновком Ф. Умбаха, військова еліта Росії переконалася: надія на створення нового Варшавського пакту в рамках СНД при забезпеченні ключової ролі Москви неможлива, якщо опір таким планам чинитиме Україна¹².

Деякий час більшість офіцерського корпусу Росії не була впевнена, чи доведеться служити дійсно Російській Федерації, чи СНД, а 71 % офіцерів все ще мали в 1992 р. надію на відновлення Радянського Союзу. Як зазначав колишній американський дипломат Р. Л. Гартхофф, у російському суспільстві на початку 90-х рр. відбувалася переоцінка ролі збройних сил, продовжувалася передислокація дивізій з Монголії, персоналу військових баз з Куби, В'єтнаму, виведення ескадри з Середземного моря, перепідпорядкування трьох елітних дивізій КДБ, прикордонних та внутрішніх військ. Навіть Білорусь взяла під свою опіку елітну 103-тю гвардійську повітряно-десантну дивізію у Вітебську, а також авіаційні частини, незважаючи на протести Москви.

Майже із жахом Генштаб армії Росії констатував у 1992 р. перетворення внутрішнього Московського військового округу на прикордонний, який мав при цьому всього дві парадні дивізії — 2-гу гвардійську Таманську моторизовану і 4-ту гвардійську Кантемирівську танкову, 106-ту повітряно-десантну дивізію в Тулі та Наро-Фомінську, дивізію імені Ф. Дзержинського, 27-му окрему моторизовану бригаду та бригаду спеціального призначення. Спроба міністра оборони Росії П. Грачова створити у червні 1992 р. Смоленський військовий округ була відхилена, бо виглядала провокаційною по відношенню до України¹³.

Як бачимо, розпад СРСР суттєво змінив стратегічну ситуацію. До 1990 р. перший ешелон радянських військ знаходився на території Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Німецької Демократичної Республіки, другий — в Україні, Білорусі, Прибалтиці. Московський, Ленінградський, Північно-Кавказький округи були внутрішніми, а значить — другорядними, тому недостатньо оснащувалися технікою та озброєннями. Тепер же саме ці військові організми стали потенційно фронтowymi. Але в налії на зміну політичної кон'юнктури Москва спершу не займалася їх реорганізацією та зміцненням, створюючи сили швидкого реагування на Волзі та в Приураллі. Передбачалося, що саме ці мобільні частини будуть використовуватися для захисту російського населення на просторах СНД¹⁴.

У період загострення українсько-російської конфронтаційної риторики, обвинувачень Росії в неоімперських намірах, з'явилася своєрідна праця Б. Р. Поузуна, в якій розглядалися можливі варіанти збройного протистояння двох сусідніх держав, що іменуються й сьогодні братерськими. Автор наголошував: військова стратегія України повинна передбачати насамперед створення стратегічної ешелонованої оборони, яка б дозволила вести затяжні бої на сході. Крім того, треба було організувати лінію оборони на захід від Дніпра, розраховувати на Прип'ятські болота як окремих оборонний рубіж. Б. Р. Поузен підкреслював необхідність попередньої підготовки до знищення найбільш важливих об'єктів в Україні, використовуючи досвід Швейцарії, Фінляндії, Швеції та Німеччини, прийняття заходів проти можливого повстання росіян в Одесі і т. п.¹⁵ Напевне, має рацію І. Пріцль, коли попереджає: українська армія не відіб'є удару зі сходу або півночі, бо її оборона зорієнтована на захід¹⁶.

У романтичний період початкового формування української армії радник президента генерал В. Гречанинов зі штабом розробляв концепцію, згідно з якою Збройні Сили України повинні були складати 450 тисяч військовослужбовців. Через рік ця цифра зменшилася на 30 тисяч, тобто вважалося, писав М. Кравців, що держава матиме 6—7 піхотних дивізій, 6—7 моторизованих бригад, 6—7 артилерійських бригад, 2—3 авіаційні бригади. Флот об'єднував би 16 морських ескадр і 40-тисячний загін берегової оборони. Не передбачалося існування стратегічних резервів, а основні сили розташовувалися на західному й південному оперативних напрямках, щоб не дратувати Росію¹⁷.

Найбільше суперечок точилося, як доводили директор Канадського інституту українських студій З. Когут, а також Т. Кузьо, навколо питання про національний характер Збройних Сил України. Адже більшість офіцерів у дислокованих тут частинах були росіянами, а їхня лояльність по відношенню до української державності не вважалася надійною. Серйозні позиції займав Союз офіцерів України, який намагався поєднати національно-державне і військово будівництво, маючи на увазі українізувати та дерадянізувати збройні сили до кінця 1995 р. Саме СОУ за підтримки міністра оборони К. Морозова і створеної в рамках політичного управління армії соціально-психологічної служби, яку очолив полковник (пізніше — генерал-майор) В. Мулява, домігся прийняття військовослужбовцями присяги на вірність українському народу. З неприхованою підозрою СОУ ставився до генераль-

ського корпусу армії, 70 % якого були за національністю росіянами. Не випадково депутат Верховної Ради полковник Г. Омельченко допоміг створити таємну групу «Антимафія», члени якої викривали незаконні дії вищих посадових осіб української армії.

Через півроку після прийняття присяги К. Морозов висловив згоду з пропозицією лідерів СОУ про відправку до Росії або звільнення в запас тих офіцерів, які відмовилися присягати. Наприклад, з 2300 офіцерів 43-ї ракетної армії присягу не прийняли 900. У цілому вимоги СОУ в 1992—1993 рр. включали: заборону антидержавних, антиукраїнських організацій і партій, належність усього Чорноморського флоту України, відмову від без'ядерного статусу і виведення російських військ з території України. Більше того, Союз наполягав, щоб Рада Безпеки ООН обговорила антиукраїнську політику Росії. Можливо, саме під тиском СОУ Президент Л. Кравчук наказав ліквідувати комерційний центр при Міністерстві оборони за численні зловживання під час продажу військового майна, коли за корупцію було звільнено п'ять генералів, у тому числі генерал-лейтенанта О. Ігнатенка — начальника відділу кадрів Міністерства оборони.

Намагаючись виконувати програму українізації, до військових частин направили тисячу офіцерів — українців, надавши їм майже комісарських повноважень. Портрети Генеральних секретарів ЦК КПРС було замінено портретами українських гетьманів (навіть одіозних), військовослужбовці стали вивчати українську воєнну історію, готуватися психологічно до захисту Батьківщини. Ставилось завдання по прищепленню особовому складу традицій козаччини, визвольних змагань 1917—1921 рр., Української повстанської армії. Однак майже синхронно в журналі «Прикордонник України» у лютому 1994 р. читачі знайомилися з цілком протилежним поглядом на УПА.

Для офіцерів Національної гвардії читався курс лекцій «Історія України та її армії: концептуальні й теоретичні основи державності». Однак улітку 1993 р. при опитуванні офіцерів щодо оцінки ними важливості військових традицій на першому місці виявилися патріотичні цінності російської царської армії, на другому — радянських збройних сил, а козацтва — лише на третьому. Сумніви в актуальності досвіду УПА або його мінімального значення висловили дві третини офіцерів¹⁸.

Уже на початку 1994 р. стало ясно, що українізувати армію не вдалося, і навіть прийнята в жовтні 1993 р. воєнна доктрина України засвідчила, на думку польського вченого Є. Солака, свій подвійний

характер. З одного боку, вона ствердила суверенність держави та її збройних сил, з іншого — проголосила намір України перетворитися на важливий глобальний європейський чинник. Росія окреслена в ній як стратегічний партнер, особливо в сфері військово-промислового комплексу, і водночас — реальна загроза українській безпеці¹⁹.

У цілому, за оцінкою Д. Яворського, якості української армії не дають відповіді на гостре запитання: чи це реальна армія, чи уможливлений сурогат?²⁰ Не впроваджено цивільного контролю над збройними силами, бюджетні кошти надто обмежені для їхнього забезпечення (у 1996 р. на кожного військовослужбовця України було витрачено по 15 доларів, у той час, як у Росії — 113, у Франції — 674). У 1997 р. залізниця України відмовилася взагалі перевозити військові вантажі через значні борги, не відшкодовані Міністерством оборони²¹.

Канадський експерт з оборонних проблем Б. Ломбарді з тривогою відмічає бажання отримати преторіанські функції, які стали характерними не лише для деяких військових структур України, але й для Польщі та Хорватії. Він також підкреслює, що спроба встановити цивільний контроль над армією України, яка мала місце в серпні 1995 р. (створення Генеральної військової інспекції, в якій половина членів — цивільні особи) результатів не принесла. Заява ж міністра оборони О. Кузьмука влітку 1997 р. про існування де-факто такого контролю, бо він, мовляв, підпорядкований Президенту — цивільному за посадою²², не витримує критики. Невдалим виявився і досвід 1991—1995 рр., коли цивільні особи були призначені начальниками управління зовнішніх зв'язків Збройних Сил України, Головного Управління озброєнь тощо. Не досягнуто розмежування функцій Міністерства оборони та Генерального штабу, передбачене указом Президента від 21 серпня 1997 р., військові суди не знаходяться під наглядом парламентського комітету з питань збройних сил. І нарешті, армія в 310 тисяч військовослужбовців, передбачена Державною програмою будівництва та розвитку Збройних Сил України (діє до 2005 р.), державі, безумовно, не по кишені. Її можна безболісно скоротити, як і армії ще більш, ніж двадцяти середніх держав на зразок Польщі чи Туреччини, на 25 відсотків²³.

Перші кроки в цьому напрямі вже зроблено в лютому 2000 р. під час наради Робочої групи з уточнення Державної програми. Вони передбачають перехід на бригадно-батальйонну структуру, істотне скорочення військово-повітряних сил (кількісно вони чомусь більші від

німецьких) і понад 500 військових організацій. Формування ж професійної армії, яке планується завершити до 2015 р., на наш погляд, нереальне.

У цілому західні автори демонструють глибоке знайомство з основними етапами, особливостями й навіть подробицями створення та функціонування Українських Збройних Сил, котрі виникали у процесі розвалу Радянської Армії. Це зрозуміло, враховуючи, який величезний військовий потенціал дістала Україна та який тягар проблем вона змушена була вирішувати. Західні експерти добре розуміють тісний взаємний зв'язок військового будівництва з державним і національним. Саме тому їхні оцінки та прогнози цього процесу виключно обережні. Сьогодні, як і десять років тому, майбутнє української армії, як і української державності, важко передбачити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Olynyk S. D. *Ukraine as a Military Power // Ukraine. The Search for a National Identity*. — Lanhametc, 2000. — P. 70.
2. Galeotti M. *Russia's Criminal Army // Jane's Intelligence Review (London)*. — 1999. — Vol. 11, № 6. — P. 8.
3. Szporluk R. *Nation Building in Ukraine. Problems and Prospects // The Successor States to the USSR*. — Washington, DC., 1995. — P. 176.
4. Staar R. F. *The new Military in Russia. Ten Myths that Shape the Image*. — Annapolis, Maryland, 1996. — P. 133.
5. Gardner H. *Europe, Russia and the Future of NATO*. — Westport; London, 1997. — P. 93.
6. Kuzio T. *Ukrainian Civil — Military Relations and the Military Impact of the Ukrainian Economic Crisis // State Building and Military Power in Russia and the new States of Eurasia*. — Armonk, New York; London. — 1995. — P. 161—162.
7. Pyskir B. *Mothers for a Fatherland: Ukrainian Statehood, Motherhood, and National Security // The Journal of Slavic Military Studies (London)*. — 1994. — Vol. 7. — № 1. — P. 52—60.
8. *Ibid.* — P. 57.
9. Jaworsky J. S. *The Transition from a Soviet Military in Ukraine to a Ukrainian Military // The Military Tradition in Ukrainian History. Its Role in the Construction of Ukraine's Army Forces*. 12—13 May 1994, Cambridge, Massachusetts. — Cambridge. — 1995. — P. 63, 66.

10. Morozov K. P. Above and Beyond. From Soviet General to Ukrainian State Builder. — Boulder, 2000. — P. 144, 171.

11. Krawciw N. S. H. Ukrainian Perspectives on National Security and Ukrainian Military Doctrine // State Building and Military Power in Russia... — P. 142.

12. Umbach F. The Role and Influence of the Military Establishment in Russia's Foreign and Security Policies in the Yeltsin Era // The Journal of Slavic Military Studies. — 1996. — Vol. 9. — № 3. — P. 474, 487.

13. Garthoff R. L. Russian Military Doctrine and Deployments // State Building and Military Power in Russia ... — P. 45–50.

14. Collins B. J. Russian Airpower . The First Year (Spring 1992 — Spring 1993). Blueprint for the Future? // The Journal of Slavic Military Studies — 1994. — Vol. 7. — № 2. — P. 238.

15. Поузен Б. Р. Концепция обороны для Украины // Украина: проблемы безопасности. — Москва. — 1996. — С. 86–88, 111–112.

16. Prizel I. National Identity and Foreign Policy. — Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine. — Cambridge. — 1998. — P. 402.

17. Krawciw N. S. H. Ibid ... — P. 143.

18. Kohut Z. Making the Ukrainian Armed Forces Ukrainian: The Role of National (non — soviet) Military Traditions // The Military Tradition in Ukrainian History ... — P. 1–16 ; Kuzio T. Ibid. — P. 170–179.

19. Solak J. Bezpieczeństwo Polski w aspekcie doktryn wojennych Wschodnich sąsiadów // Przegląd Zachodni (Warszawa). — 1999. — № 1. — S. 88.

20. Цит. за: Motyl A. J. The Conceptual President : L. Kravchuk // Patterns in Post — Soviet Leadership and the Politics of Surrealism. — Boulder etc. — 1995. — P. 118.

21. Jaworsky J. Ukraine's Armed and Military Policy // Ukraine in the World. Studies in the International Relations und Security Structure of a newly Independent State. — Cambridge. — 1998. — P. 227–223.

22. Lombardi B. An Overview of Civil Military Relations in Central and Eastern Europe // The Journal of Slavic Military Studies. — 1999. — Vol. 12. — № 1. — P. 21–22.

23. Global Action to Prevent War (Boston). — 1999. — Rev. 10. — P. 5.